

ВІСІМ РОКІВ ПОТОМУ

В. МОЗОЛІН

доктор юридичних наук, професор
(Інститут законодавства
і порівняльного правознавства
при уряді Російської Федерації)

У 2004 р. Голова Конституційного Суду Російської Федерації В. Зорькін опублікував тези про правову реформу в Росії¹.

Вперше в нашій країні до порядку денного було внесено питання про необхідність проведення правової реформи, що охоплює модифікацію всіх відносин, пов'язаних із діяльністю законодавчих, виконавчих, судових органів держави в галузі права, і, звичайно, підвищення правосвідомості громадян у сфері створення і виконання чинного в країні законодавства.

У запропонованому В. Зорькіним понятті правової реформи йдеться про створення системи правових передумов у Росії, що перебуває на шляху перетворення суспільства, заснованого на командно-адміністративних методах правового регулювання економіки, на суспільство з ринковою економікою, що функціонує в умовах існування у країні правової держави з соціально-орієнтованою економікою та правом, що гарантує демократичні права і свободи громадян, передбачені Конституцією Російської Федерації (далі – Конституція).

У цій статті читачеві пропонується науково-теоретичний аналіз стану і перспектив розвитку російського законодавства, що діє у сфері правового регулювання економіки. Цей аналіз проводиться в межах дії запропонованої автором системи російського права, що дозволяє виявити основні недоліки в чинному законодавстві і визначити тенденції його розвитку, здебільшого на прикладі цивільного законодавства, що перебуває нині у стані реформування.

«Я вправі очікувати від вас, — просив присяжних і суддів наприкінці ХІХ ст. відомий російський адвокат В. Жуковський, — критичного ставлення до закону, тому що тільки у випадку критичного ставлення повага до нього є можливою. Прогресивний розвиток загальнолюдських ідей завжди випереджає закон, і він приречений на постійне вдосконалення» [1, 97].

¹ Див.: «Законодательство и экономика». — 2004. — № 2.

У цьому випадку я прошу депутатів Державної Думи Російської Федерації критично ставитися до проекту закону про внесення змін до Цивільного кодексу Російської Федерації, оскільки багато його положень не відповідають загальнолюдським ідеям, які повинні бути закріплені в законі, що визначає прогресивний рівень російського законодавства, яке регулює економіку.

Про право взагалі

Право в широкому сенсі слова як соціально-системне утворення правових норм, що регулюють суспільні відносини на засадах обов'язкового їх виконання, складається з трьох взаємопов'язаних компонентів: правосвідомості членів суспільства і суспільства загалом; закону і підзаконних нормативних актів і правил; правозастосовчої діяльності суб'єктів права і спеціально створюваних державних і громадських утворень, що здійснюють контроль і виконання суб'єктами права чинного в країні законодавства.

Під правосвідомістю розуміється усвідомлена в суспільстві потреба введення правового регулювання певних суспільних відносин у життєдіяльність суспільства і держави. Ці потреби повинні відображатися в необхідності прийняття державою законів і (або) інших нормативних актів, підтримання їх чинності і, що не менш важливо, обов'язковому їх виконанні членами суспільства незалежно від їхньої посади і становища. «Всі рівні перед законом і судом», — проголошено у ст. 19 Конституції.

Розглядаючи проблему правосвідомості як джерела права, найважливішим у її вирішенні є визначення процесу і способу формування, виявлення та доведення до законодавця сформованої в суспільстві правосвідомості про необхідність прийняття того чи іншого федерального або регіонального закону, потрібного суспільству.

На жаль, жодного узагальненого правового нормативного акта, що передбачає такий процес, способи формування і перетворення правосвідомості в закон, нині в країні не існує. У чинній Конституції є нормативні положення про розроблення проекту і прийняття нової Конституції, а також про суб'єктів права законодавчої ініціативи щодо прийняття федеральних законів. Так, згідно з п. 3 ст. 135 Конституції проект нової Конституції розробляється Конституційними Зборами і приймається ними (дві третини голосів від загальної кількості їх членів) або ж виноситься на всенародне голосування. Сучасна Конституція була прийнята всенародним голосуванням на референдумі 12 грудня 1993 р.

Відповідно до п. 1 ст. 104 Конституції право законодавчої ініціативи щодо прийняття федеральних законів належить Президентові Російської Федерації, Раді Федерації, членам Ради Федерації, депутатам Державної Думи Російської Федерації, Уряду Російської Федерації, законодавчим (представницьким) органам суб'єктів Російської Федерації, а також Конституційному Суду Російської Федерації, Верховному Суду Російської Федерації, Вищому Арбітражному Суду Російської Федерації з питань їх ведення.

Сам же процес формування громадської думки щодо того, який закон нині потрібний країні і яким має бути зміст такого закону, наприклад, щодо підвищення привабливості іноземних інвестицій у сфері виробництва нових видів медичних препаратів для лікування найнебезпечніших серцево-судинних захворювань людини, в нашій країні залишається за межами такого правового

регулювання. В результаті з'являються закони, непотрібні суспільству. І навпаки, не розробляються закони, які суспільству вкрай необхідні. Так, у сфері розвитку комплексного законодавства з регулювання економіки донині панує правосвідомість, яку формують юристи, підтримують прихильники одногалузевого законодавства, що перебувають поряд із вищими органами державної влади, наділеними правом законодавчої ініціативи щодо внесення законопроектів до Федеральних Зборів Російської Федерації. До складу розробників найважливіших законів, таких, наприклад, як закон про внесення змін до Цивільного кодексу Російської Федерації, входять юристи-науковці та практики, що суворо дотримуються приватноправової цивілістичної орієнтації відповідно до сфери своєї професійної діяльності та становища. Фахівці комплексних галузей законодавства, без участі яких у розробленні нових законів цивільне законодавство нині взагалі не може існувати, зазвичай до таких робіт над проектами законів не допускаються.

За аналогічною схемою проводиться і громадське обговорення підготовлених законів, зокрема і на слуханнях Державної Думи Російської Федерації.

Такий підхід до роботи над законопроектами слід визнати хибним, таким, що суперечить поняттю правосвідомості як джерелу російського права. У цій сфері діяльності взагалі не повинно бути навіть поняття інакодумства. В іншому разі буде те, що ми сьогодні й маємо. Проектом закону про зміни до Цивільного кодексу Російської Федерації абсолютно безцеремонно, не враховуючи репутацію Федеральних Зборів Російської Федерації як вищого законодавчого органу Росії, намагаються вилучити щойно створену Федеральним законом від 3 грудня 2011 р. комерційну організацію у формі господарського партнерства з переліку російських юридичних осіб, що мають право вести підприємницьку діяльність у своїй країні та інших країнах світу, бо це суперечить науковим поглядам окремих розробників цього проекту Закону. Про яку стабільність законів у нашій країні після цього можна буде говорити, якщо Державна Дума Російської Федерації перетворює проект цієї пропозиції в Федеральний закон? До того ж, у реальному науковому відношенні жодних перешкод для визнання господарського партнерства як різновиду господарського товариства в російському праві не повинно існувати. Ця юридична конструкція, вперше створена у США ще в останній чверті ХХ ст., набула поширення в цій країні як нова організаційно-правова форма ведення бізнесу, спрямована на вдосконалення застарілої форми акціонерного товариства (підприємницької корпорації у США), що виникла на початку ХVІ ст.

Закон

У понятті права закон як його складова частина займає центральне місце. Зрозуміло, йдеться не лише про закон як основоположне джерело права, що приймається Федеральними Зборами Російської Федерації, якщо говорити про федеральний закон. У законах зазвичай містяться найбільш принципові положення та правові норми, що визначають характер, глибину та напрями правового регулювання суспільних відносин, що є предметом його впливу на них. Тому нерідко вони супроводжуються цілою серією підзаконних нормативних актів, таких, як укази Президента Російської Федерації та постанови Уряду Російської Федерації, названі іншими правовими актами, а також нормативні акти міністерств і відомств, які видаються в межах їхньої компетенції.

У Росії, яка є країною кодифікованого законодавства, найбільш значущі правові норми федерального законодавства, що регулюють відносини у сфері економіки, об'єднуються в кодекси одногалузевих правових норм (Цивільний кодекс Російської Федерації (далі — ЦК РФ), Податковий кодекс Російської Федерації, Кодекс про адміністративні правопорушення Російської Федерації, Кримінальний кодекс Російської Федерації, Цивільний процесуальний кодекс Російської Федерації, Арбітражний процесуальний кодекс Російської Федерації, Кримінальний процесуальний кодекс Російської Федерації) і кодекси багатогалузевих правових норм (Земельний кодекс Російської Федерації, Водний кодекс Російської Федерації, Лісовий кодекс Російської Федерації тощо).

На вершині федеральних законів у Росії, звісно, є Конституція, яка за своєю значимістю є Основним законом Російської держави. Крім інших властивостей, закладених у ній, про які буде сказано далі, вона також є головним гарантом дотримання законності та стабільності закону в країні. Не допускається протиставлення російського закону праву, яке допускається окремими вченими-юристами, вмотивоване тим, що крім прав людини, закріплених у законі, також існують так звані природні права людини, не передбачені законом.

Справді, в Конституції немає прямої згадки про природні права, яка, однак, вживалася в одному з проектів Конституції. Укладачі Конституції від цього відмовилися, оскільки в тексті самої Конституції основні права людини і громадянина та їх гарантований захист державою повністю передбачено.

«Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації, об'єднаний спільною долею на своїй землі, — йдеться у Преамбулі Конституції, — стверджуючи права і свободи людини, громадянський мир і спокій... приймаємо Конституцію Російської Федерації».

Правозастосовча діяльність

Під правозастосовчою діяльністю розуміється добровільне застосування суб'єктами права закону й іншого нормативного правового акта, а за відсутності такого — примусове застосування їх судами та іншими правоохоронними органами держави в межах наданих їм повноважень.

У результаті здійснення правозастосовчої діяльності закон та інший нормативно-правовий акт перетворюється у право. Зрозуміло, настає це за умови, що сам процес перетворення закону (іншого нормативно-правового акта) в право здійснюється в повній відповідності з наявним у країні правопорядком.

Щодо діяльності судів, які є основними органами правозастосовчої діяльності в державі, це пов'язується з набуттям ухваленого судового рішення (вироку) чинності та його виконанням у встановленому судом порядку.

При цьому під час перетворення закону (іншого нормативно-правового акта) в право необхідно також враховувати фактичні обставини, в умовах дії яких здійснюється цей процес перетворення. Справа в тому, що під час встановлення законом загального правила поведінки для всіх суб'єктів права, на яких він поширюється, застосування цього правила до конкретних осіб може бути різним. У цих випадках застосовується так зване правило індивідуалізації рішень (вироків), які виносяться судом, з урахуванням розглянутих судом фактичних обставин кожної справи та особистої поведінки суб'єктів права, що беруть у ньому участь.

Загальний висновок про право взагалі

При всьому зазначеному розходженні правосвідомості, закону і його застосування як окремих елементів єдиного загального поняття права кожне з них взаємодоповнює один одного й існувати окремо один від одного не може. Якщо ж це все-таки трапиться, то право як таке взагалі перестане існувати. Саме ж російське право в його сучасному стані має являти собою системне соціальне утворення, що базується на Конституції.

Про особливості правової реформи

Під час аналізу особливостей і напрямів здійснення правової реформи в сучасній Росії ми беремо до уваги поняття правової реформи, дане В. Зорькіним. Під правовою реформою розуміється трансформація правової системи, що функціонувала в умовах адміністративно-командної економіки в СРСР, у правову систему суспільства з ринковою економікою, створювану в сучасній Росії, що проводиться за безпосередньої участі держави, перебуває на стадії перетворення його в правову державу.

В основі цієї реформи була і є докорінна перебудова відносин у переданні більшості основних засобів виробництва з державної власності до приватної способом їх приватизації, підвищення економічної ефективності у використанні засобів виробництва, що залишаються у державній та муніципальній власності, які мають загальнодержавне значення для всього російського народу, і, зрозуміло, повна реконструкція самого інституту права власності в умовах існування у країні різних форм власності — приватної, державної, муніципальної — із забезпеченням необхідного суспільству справедливого балансу їхньої взаємодії.

У проведенні зазначеної системної трансформації економічних і правових відносин під час переходу від соціалістичних форм власності до капіталістичних, заснованих на приватній власності на засоби виробництва і предмети споживання, не вдалося уникнути помилок, особливо у сфері приватизації, коли перехід найцінніших засобів виробництва в приватні руки, насамперед природних ресурсів, здійснювався, по суті, за безцінь з явним порушенням чинних у капіталістичному суспільстві економічних законів. У прагненні прискореного темпу створення у країні нового загону власників, які повинні були забезпечити безперервний достатній для населення країни рівень розвитку економіки, держава в 90-ті роки ХХ ст. нерідко діяла методом проб і помилок. Безумовно, позначилася при цьому і відсутність в Росії необхідних наукових економічних розробок.

У підсумку, за висловом відомого російського державного діяча кінця 90-х років, і вийшло «як завжди». Нині Росія не має достатньо розробленої загальнодержавної системи економічного розвитку країни і, по суті, жодної схваленої державної, скоординованої з нею загальної системи російського законодавства і права, в межах якої має розвиватися законодавство, що регулює економіку, зокрема основи такого законодавства, яким є цивільне законодавство. По суті, єдиним науковим напрямом, яким ми користуємося, є новий напрям, названий «конституційною економікою», що охоплює економічні і правові теоретичні дослідження. Базується воно на Конституції 1993 р., яка закріпила загальні основи і принципи створюваної в країні економіки та дій-

сного, а також такого, що зароджується, законодавства в правовому регулюванні економіки нашої країни.

У філософському значенні слова в російському законодавстві йдеться про застосування до системи законодавства парної категорії законів діалектики «загальне — одиничне», в межах якої конституційне законодавство виконує функції «загального діалектичного закону».

Під Конституцією діє величезна кількість так званих у філософії одиничних законів у формі кодексів та окремих законів, що діють між собою і застосовуються за принципом: «А ви, друзі, як не сідайте, все ж у музиканти не годитесь».

До того, ЦК РФ, або як його називають окремі цивілісти — «економічна конституція країни»¹, відрізняється наданням йому своєрідно-правового характеру, що виходить за межі системи російського права. Так, російському законодавцю нічого не коштувало Федеральним законом від 24 листопада 2004 р. № 147-ФЗ внести до ЦК РФ як Частину четверту під назвою «Права на результати інтелектуальної діяльності та засоби індивідуалізації» практично повний пакет чинних окремих законів про інтелектуальну власність, що містять у собі поряд із цивільно-правовими нормами численні адміністративні і процедурні норми. І зроблено це з явним порушенням п. «о» ст. 71 Конституції, згідно з яким правове регулювання інтелектуальної власності до складу цивільно-правового законодавства не входить.

Цікаво при цьому відзначити, що одним із консультантів групи розробників, які брали участь у підготовці проекту Частини четвертої ЦК РФ, був юрист із Нідерландів, до Цивільного кодексу яких наприкінці ХХ ст. було внесено аналогічну главу.

Не доводиться вже говорити про безперервні спроби розробників проекту закону про зміни до ЦК РФ внести до нього і тим самим поширити цивільно-правове регулювання на внутрішньокорпоративні відносини в порушенні різних правових норм і елементарного людського розуму, зокрема пряму заборону на це, що міститься в ст. 2 самого ЦК РФ.

Одним словом, внутрішньосистемна взаємодія окремих законів, інститутів і підсистем права всередині загальної системи російського права станом на серпень 2012 р. ще не склалася. До того, зважаючи на проект закону про зміни до ЦК РФ, на наше переконання, законодавцю пропонується під час вдосконалення ЦК РФ йти в неправильному напрямі.

Доки ще не пізно, в понятті права на рівні його центральної ланки, яким є законодавство, потрібне істотне коригування самого напряму розвитку законодавства, що регулює відносини у сфері економіки.

Юридично і матеріально це зумовлюється ускладненням суспільних відносин, які регулює право.

У зв'язку з цим законодавство, насамперед цивільне законодавство, яке діяло давніше на засадах монопольного регулювання майнових і немайнових

¹ «Після деякої ейфорії, пов'язаної зі створенням і набранням чинності в 1995–1996 роках Цивільного кодексу, — відзначає С. Алексєєв, — коли він іменувався «другою» та «економічною російською конституцією» (комплементарні визначення, які, щоправда, багато в чому інспіровані самими цивілістами), незабаром, усього через два-три роки, настав час вельми прохолодного ставлення до цивільного законодавства» [2, 106].

відносин, що становлять його предмет, більше не в змозі виконувати покладену на нього функцію, діючи в автономному режимі поодиноці.

Росія вступила, як це сталося раніше з іншими країнами світу з розвиненими системами ринкової економіки, в стадію панівної дії в економіці комплексного законодавства.

У таких умовах загальна система законодавства і права, заснована на численних окремих законах і галузях законодавства, що застосовувалася в СРСР, розвалилася.

У підсумку одиничні галузі законодавства, зокрема цивільне законодавство, опинилися у вільному плаванні.

Становище ускладнюється ще й тим, що російське законодавство структурно продовжує базуватися на кодифікованій системі законодавства, прагнучим якої вважається кодекс Юстиніана.

Замість того, щоб іти шляхом розвитку комплексного законодавства, здійснюваного у сфері регулювання економіки на основі цивільного законодавства, в Росії запанували інші тенденції. З порушенням принципів, закладених у чинному ЦК РФ, не кажучи вже про порушення норм конституційного права, відбувається процес штучного розширення предмета цивільно-правового регулювання за рахунок внесення до нього відносин, які в нього входять не можуть.

Останній приклад, про який йшлося вище, пов'язаний зі спробами розробників проекту кодексу внесення до нього цивільно-правового регулювання внутрішньокорпоративних відносин.

При цьому абсолютно не береться до уваги законодавчий і правозастосовчий досвід інших країн з кодифікованою системою права, наприклад, Німеччини і Франції. У цих країнах комплексне законодавство як таке розвивається за межами цивільних кодексів. Самі цивільні кодекси так само не залишаються законами з незмінним змістом. У міру юридичної необхідності, що обумовлюється потребами внесення до них змін і доповнень, модифікації зазнають норми й інститути, що мають строго цивілістичний характер. Так, подібна цивілістична модифікація норм обов'язкового права в Німецькому цивільному уложенні відбулася у 2002 р.

Говорячи про кодифіковану правову систему Росії, необхідно мати на увазі, що в нашій країні діє два види кодексів: одногалузеві кодекси, що містять норми однієї галузі законодавства, наприклад ЦК РФ і Кодекс про адміністративні правопорушення Російської Федерації, і багатогалузеві кодекси, такі, як Земельний кодекс Російської Федерації і Містобудівний кодекс Російської Федерації.

Про систему російського права

Система російського права як наукова категорія ґрунтується на системі законодавства, яка повинна застосовуватися під час прийняття нових законів та здійснення правозастосовчої діяльності державними і громадськими органами в межах їхньої компетенції, наданої законом. Цю систему права рекомендується також використовувати у навчальних планах і програмах вищих навчальних закладів країни у підготовці юристів.

Під час ознайомлення з проектами законів, які подаються до Державної Думи Російської Федерації, та навчальними планами вузів, що здійснюють

підготовку юристів, привертають увагу дві обставини. Стара система права, яка існувала в СРСР, донині продовжує тиснути на державні органи в сучасній Росії, що беруть участь у розробленні і прийнятті законів, також як і на вищі навчальні заклади, що готують кадри юристів, які будуть визначати обличчя російської юриспруденції в майбутньому. Це — по-перше. Далі. Йде суцільний потік проектів комплексних законів, які зі зрозумілих причин неможливо розкласти у прокрустовому ложі за окремими структурно-галузевими позиціями чинного законодавства.

У підсумку виявляється досить важкою, якщо не сказати неможливою, об'єктивна оцінка переваг і недоліків, визначення коефіцієнта і ступеня ефективності майбутніх законів після набрання ними чинності. Це — по-друге.

На жаль, іншої досконалішої загальної системи російського права держава не виробила та, мабуть, без активної допомоги компетентних у цьому учених-юристів виробити не в змозі. Існує нагальна потреба, і чим раніше — тим краще, у розробленні нової системи російського законодавства і права, як мінімум за ініціативою, а ще краще за активної участі держави в особі її зацікавлених органів, з подальшим широким її обговоренням юридичною громадськістю країни і проведенням Всеросійської наради юристів, яка могла б її схвалити і рекомендувати до прийняття як федерального закону.

Зі свого боку, ми б рекомендували як один із можливих проектів нової системи російського законодавства і права наш проект, вперше озвучений на Всеросійській конференції, організованій та проведеній Московським державним юридичним університетом імені О. О. Кутафіна під керівництвом академіка РАН О. Кутафіна 24 листопада 2001 р. Минуло понад десять років, упродовж яких цей проект довів свою життєздатність і затребуваність юридичною наукою використання його в навчальному процесі з підготовки юристів у МГЮА імені О. О. Кутафіна.

Запропонована система законодавства і права у найзагальнішому вигляді складається з трьох рівнів: загального рівня і двох одиничних рівнів. Інших рівнів просто не дано. У них немає жодної юридичної необхідності.

Загальний рівень охоплює конституційне право, яке є базовою коренево-стовбуровою частиною російського права.

До другого рівня входять одиничні підсистеми гілки права, що являють собою конструктивні частини у структурі російського права. До них належать сім правових спільнот: цивільне право, адміністративне право, податкове право, трудове право, корпоративне право (перебуває на стадії нормативного формування), кримінальне право і процедурно-процесуальне право, зокрема цивільний процес, арбітражний процес, кримінальний процес.

Критеріями віднесення правових спільнот до названих гілок права є: 1) до сфери дії кожної з них входять відносини, в яких беруть участь або можуть брати участь усі суб'єкти права (громадяни, юридичні особи, Російська Федерація, суб'єкти Російської Федерації, муніципальні утворення), і поширюють свою дію на всю територію Російської Федерації); 2) юридична природа та характер правовідносин, які виникають у результаті правового регулювання відносин, що становлять предмет кожної гілки права, індивідуально-самостійний метод правового регулювання відносин та галузевий вид відповідальності; 3) юридичний потенціал дії правових норм гілки права, здатних входити до

правових спільнот структурних утворень третього рівня загальної системи права під час утворення комплексного законодавства.

Третій рівень становлять правові утворення, що діють в окремих сферах життєдіяльності суспільства і держави у формах комплексних багатогалузевих кодексів (Земельний кодекс Російської Федерації, Житловий кодекс Російської Федерації тощо) і комплексних нормативних актів (закони про надра, банківське законодавство, енергетичне законодавство тощо).

Комплексні правові утворення об'єднують у собі норми, що належать до відповідних гілок права, і спеціальні норми права, що відображають специфіку відносин, регульованих комплексним законодавством. З погляду свого впливу на економіку комплексні правові утворення, що входять до третього рівня загальної системи законодавства і права, виконують функції плодоносних гілок фруктового юридичного дерева, що повертає суспільству плоди своєї юрисдикційної діяльності в обмін на вкладені в нього соціально-економічні та правові інвестиції, необхідні для забезпечення життєдіяльності самого суспільства.

Загалом, викладена загальна система російського законодавства і права створює необхідні організаційно-функціональні умови для підвищення цільового й ефективнішого потенціалу впливу законодавства на відносини, що регулюються у сфері економіки.

Одночасно створюється професійно організована правова база, яку можуть використати вищі навчальні заклади у підготовці висококваліфікованих кадрів юристів для теперішньої та майбутньої юриспруденції.

Про правове регулювання комплексних майнових відносин

Регулювання правом майнових відносин у сфері економіки нині набуло комплексного характеру. У їх формуванні та функціонуванні задіяні не лише особи, які є безпосередніми учасниками виробничого процесу з виготовлення і випуску продукції, що користується попитом у споживачів, та надання послуг (власники засобів виробництва, його організатори і власники робочої сили), а й сама держава, що забезпечує надання бізнесу необхідних фінансових та інших послуг, зокрема пов'язаних із гарантуванням безпеки ведення в країні бізнесу, не говорячи вже про численних посередників, які доводять продукцію та послуги до їх споживачів. У підсумку все це відображається на ціні, яку споживачі змушені платити всім зазначеним учасникам виробництва за придбаний товар. Звичайно, в умовах конкуренції на ринку така ціна може підвищуватися або навпаки, інколи знижуватися. Але є безперечним те, що за ринкову економіку, особливо ту, яка ще не склалася, потрібно всім названим вище особам і державі платити. Для споживачів вона стала таким самим товаром, як і конкретні види товарів і послуг, що вони споживають.

Правове регулювання комплексних майнових відносин не може здійснюватися на індивідуальній галузевій правовій основі. Монопольне становище індивідуальних галузей законодавства, зокрема цивільного законодавства, в правовому регулюванні економіки, що існувала раніше, іде безповоротно в минуле. На зміну йому приходить комплексне законодавство, одним із компонентів якого стають правові норми індивідуальних галузей законодавства. Власне, воно вже прийшло в Росію ще у ХХ ст. в період існування СРСР. У Російській Федерації, що входила до складу СРСР, до прикладу, діяв

Житловий кодекс РРФСР 1983 р., який охоплював норми адміністративного і цивільного права. В окремих сферах правового регулювання економіки, наприклад у транспортних перевезеннях вантажів, пасажирів і багажу, широко застосовувалися міжгалузеві кодекси і комплексні закони.

Зі зрозумілих причин інтенсивність і потужність застосування комплексного законодавства в регулюванні економіки різко зросла в сучасній Росії, яка стала на шлях створення ринкової економіки.

Але нині одного розвитку комплексних законів, заснованих на збереженні цілісності правових норм різної галузевої приналежності, що об'єднуються в єдине комплексне утворення, вже недостатньо. Це — пройдений етап у розвитку комплексного законодавства.

Законодавство і правозастосовча практика інтуїтивно пішли далі, чого, на жаль, не можна сказати про російську юридичну науку. Для цього вченим необхідно подолати дві основних взаємопов'язаних між собою перешкоди, що стоять на шляху руху вперед.

Перший бар'єр безпосередньо пов'язаний з позицією, що продовжує існувати в цивілістичній доктрині, про необхідність збереження первозданної галузевої чистоти правових норм, зокрема цивільно-правових норм, у системі російського права під час об'єднання в комплексному законодавстві. Саме в такому незайманому стані вони мають співіснувати і діяти з нормами інших галузей законодавства у складі комплексних законів, що регулюють майнові і немайнові відносини.

Така позиція отримала офіційне визнання в п. 2 ст. 3 ЦК РФ, згідно з яким «норми цивільного права, що містяться в інших законах, повинні відповідати цьому Кодексу».

В опублікованій нами в 2010 р. статті «Роль цивільного законодавства в регулюванні комплексних майнових відносин» [3, 26] було сформульовано іншу позицію. Основний сенс її зводився до того, що цивільно-правові норми не можуть бути недоторканими у своєму цивілістичному змісті. Вони мають здатність перетворюватися у позагалузеві норми, втрачаючи при цьому свою цивілістичну приналежність. Названі вони були реперними правовими нормами з тієї причини, що схожих модифікацій цивілістичного змісту у позагалузевий зміст можуть зазнавати, як правило, цивільно-правові норми, що мають у комплексних законах вирішальне значення. Як приклад такої реперної правової норми було приведено правову норму, що міститься в п. 2 ст. 223 Цивільного кодексу України: «У випадках, коли відчуження майна, — йдеться у ній, — підлягає державній реєстрації, право власності у набувача виникає з моменту такої реєстрації, якщо інше не встановлено законом». У такій нормі об'єднались воєдино, взаємно доповнюючи один одного, дві правові норми, що належать до різних галузей законодавства: цивільного законодавства, що має приватно-правовий характер (виникнення права власності у набувача майна) і адміністративного законодавства, що належить до публічного права (державна реєстрація, яка визначає момент виникнення права у набувача).

У підсумку законодавець створив позагалузеву правову норму, яку неможливо визнати ні цивільно-правовою, ні адміністративно-правовою.

Якщо ж говорити загалом про реперні позагалузеві правові норми у цивільному законодавстві, то нині вони кількісно являють собою в ньому вельми помітний сегмент правових норм. До того ж, вони займають вузлові позиції в

системі найбільш значущих інститутів цивільного права, поширюючи свою дію на відносини, що регулюються нормами права власності, правового статусу суб'єктів права в цивільних правовідносинах, ціноутворення, відшкодування шкоди, заподіяної громадянам, способів захисту нематеріальних прав і благ громадян та їхніх прав на результати інтелектуальної діяльності.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що, по суті, всі за своїм змістом і метою дії конституційні положення і норми права, які застосовуються у сфері економіки, мають реперний позагалузевий характер, що ми наочно показали на прикладі права власності [4].

І, головне, позначилася цілком певна тенденція збільшення ролі реперних позагалузевих норм у регулюванні майнових відносин у сфері економіки на основі використання цивільно-правових норм. За таких умов представляється цілком своєчасним вилучити з п. 2 ст. 3 ЦК РФ правову норму, що перешкоджає подальшому розвитку комплексного законодавства у сфері економіки.

Другий бар'єр, що стоїть на шляху розвитку комплексного законодавства у сфері економіки країни, безпосередньо пов'язаний із надмірною ідеалізацією поділу російського права на право приватне і право публічне.

Усунення або, як мінімум, пом'якшення цього бар'єру повинно відповідати процесу збільшення у загальній системі російського законодавства і права ролі комплексного законодавства, пов'язаного з об'єднанням в єдине ціле правових норм, які продовжують позначати нормами публічного і приватного права. У сфері дії комплексного законодавства розподіл права на публічне і приватне право стає безпредметним.

При цьому варто зауважити, що під час об'єднання норм приватного та публічного права в комплексному законодавстві останнє стає більш значущим у демократичному вимірі соціальним інститутом суспільства, ніж окремо існуюче право публічне та право приватне. Норми адміністративного та податкового законодавства, що вносяться до комплексних законів, автоматично втрачають закладений у них державно-наказовий характер і набувають нової ознаки, яка змушує право публічного суб'єкта вважатися і діяти при застосуванні позагалузевої норми права рівноправним співучасником і власником позагалузевої норми з іншими її учасниками у взаємних відносинах між собою й у відносинах з третіми особами. Своєю чергою, приватноправові норми, що перетворюються спільно з нормами публічного в міжгалузеві норми права, наділяють їхніх власників правом підвищеної гарантії під час застосування міжгалузевої норми в разі її порушення або оспорювання у відносинах з участю третіх осіб.

Загалом слід визнати, що сама ідея жорсткого поділу російського права на право публічне і приватне в його існуючому вигляді, що заснована на принципі «або-або» і має суто доктринальний характер, в сучасних умовах Росії втратила своє значення. Якщо якоюсь мірою ще можна було про неї говорити в 90-ті роки ХХ ст., коли керівництво російської держави на початковому етапі позбавлення країни від соціалістичного суспільного ладу, що існував у СРСР, і переходу до створення в країні капіталізму, заснованого на приватній власності, здатне було ще говорити про те, що «ми нічого публічного не визнаємо, для нас усе в галузі господарства є приватним, а не публічним», на противагу відомій Ленінській формулі, виголошеній в 1922 р. у період НЕПу («ми нічого приватного не визнаємо, для нас усе в галузі господарства є публічно-право-

вим, а не приватним»), то нині така приватноправова ідеологія може існувати лише на папері. Насправді вона не існує [5, 9]. Не існує не лише тому, що не передбачена чинним законодавством, а й через її пряму суперечність із Конституцією. Конституція об'єднує в собі єдиний блок конституційних правових норм, неподільних на публічні та приватні правові норми. Їх серцевину становлять норми про право і свободу людини, які ніким, зокрема і Федеральними Зборами Російської Федерації, не можуть бути переглянутими. «Людина, її права і свободи є найвищою цінністю, — проголошується у ст. 2 Конституції, — визнання, дотримання й захист прав і свобод людини та громадянина — обов'язок держави». Приватними і публічними можуть бути лише інтереси суб'єктів права, охоронювані правом, а не саме право.

У зв'язку з бурхливим зростанням комплексних майнових відносин у сфері економіки і втратою монопольного становища гілок права, зокрема цивільного права, у регулюванні цих відносин виникає питання про подальшу долю Кодексів, зокрема ЦК РФ, які є основними джерелами відповідних гілок права.

Чи повинні ці кодекси зберігати свій первинний вигляд, зрозуміло, з можливими змінами та доповненнями галузевих і позагалузевих реперних норм, що містяться в них, або від них слід відмовитися з переведенням до розряду багатогалузевих кодексів, що діють у суворо обмежених сферах правового регулювання суспільних відносин за зразком Єдиного торгового кодексу США, або ж слід обрати якусь іншу модель трансформації кодексів з урахуванням своєрідності розвитку економіки в окремо взятій країні.

На наше глибоке переконання, Росія як країна сформованого в ній кодифікованого законодавства повинна йти першим шляхом розвитку законодавства, що регулює ринково-економічні відносини. Передусім, це стосується ЦК РФ, необхідне вдосконалення якого може здійснюватися лише на цивілістичній основі, як це, наприклад, робиться в інших країнах світу, що перебувають на орбіті дії кодифікованого законодавства, зокрема Німеччина і Франція.

На жаль, у деякій частині цивілістичної спільноти вчених-юристів у Росії починає формуватися інший напрям розвитку російського цивільного законодавства, пов'язаний зі внесенням до ЦК РФ численних правових норм та навіть окремих правових спільностей нецивілістичного характеру (наприклад, корпоративного права), і спеціальних правових норм, що становлять основу правових спільностей третього рівня загальної системи російського права. Найбільш виразно це виявилось у проекті закону про внесення змін до ЦК РФ, який пройшов перше читання у Державній Думі Російської Федерації. Якщо йти цим шляхом і далі, то в підсумку ЦК РФ взагалі може припинити своє існування.

Цього допустити не можна, оскільки, на нашу думку, нині країні потрібен, може навіть більше, ніж раніше, саме одногалузевий цивілістичний Цивільний кодекс зі внесенням до нього також реперних міжгалузевих норм, створюваних на основі цивільно-правових норм, що містяться у ЦК РФ.

В умовах розвитку комплексного законодавства на цивільне законодавство покладається здійснення вельми важливої нової функції, яку умовно називають організаційно-координуючою функцією. З урахуванням цієї функції саме норми цивільного законодавства повинні формувати законодавчу базу виникаючих правових спільностей третього рівня загальної системи росій-

ського права, що регулюють економіку. У зв'язку з цим комплектування таких спільностей, додання сумісності нормам різної галузевої приналежності, що об'єднуються в єдине ціле, визначення коефіцієнта корисної дії правової спільності на регульовані відносини у сфері економіки — все це належить до компетенції органів та осіб, що мають необхідні професійні знання предмета правового регулювання і, зрозуміло, фахівців у галузі цивільного права.

Про роль цивільно-правової науки

Цивілістична наука в Росії за результатами свого впливу на правове регулювання відносин у сфері економіки значно відстає від потреб сьогодення. Як наслідок, законодавство змушене йти попереду юридичної науки у вирішенні нагальних проблем економічних умов, які швидко змінюються, в життєдіяльності суспільства при переході від командно-централізованої економіки, що існувала в СРСР, до суспільства повномасштабної ринкової економіки в сучасній Росії. Все має бути навпаки.

Визначення закономірностей і напрямів розвитку права в країні повинно бути одним із основних першочергових завдань, які вирішує юридична наука, до того, як таке рішення буде використано в законі. Зрозуміло, вирішення цього завдання багато в чому залежить від стану та рівня розвитку економічної науки у цій сфері, щодо яких, до речі, варто чекати кращого.

Цю обставину певною мірою можуть подолати юристи тим, що юридична наука в Росії не повинна розвиватися лише на національній основі. За своєю сутністю російська наука існує і розвивається в умовах міжнародної юридичної спільноти, результати діяльності якої можуть і повинні бути використані російськими юристами під час вирішення такої проблеми правового впливу на майнові відносини у сфері ринкової економіки в Росії.

Як приклад того, коли закон випереджає юридичну науку, можна навести правову норму, що міститься у ст. 223 ЦК РФ, про яку йшлося вище. Ця норма, внесена до ЦК РФ за ініціативою держави, була прийнята тому, що вона безпосередньо відображала потреби суспільства загалом. Усі треті особи, зокрема сама держава в особі її податкового відомства, не кажучи вже про сторони укладених договорів, за якими право власності повинно було переходити до його набувачів, гостро потребували інформації про те, хто є власником нерухомого майна на конкретний час. При цьому не бралось до уваги те, що на існуючу в юридичній науці думку, цивільно-правова норма може існувати і застосовуватися лише в первозданному незайманому вигляді і в жодному разі не зміщується з адміністративними та іншими галузевими видами правових норм. І, зрозуміло, на той час, коли ця норма вносилася до Податкового кодексу Російської Федерації, не існувало в юридичній науці жодної теорії про позагалузеві норми, названі реперними правовими нормами. Та й нині, після появи такої теорії більшість російських учених-юристів є прихильниками старої стерильної теорії про чистоту цивільно-правових норм, абсолютно ігноруючи при цьому, що хтось, зокрема сама держава, в законодавчій і правозастосовчій діяльності широко застосовує на практиці позагалузеві правові норми.

Зрозуміло, виникає питання про причини відставання російської цивілістичної науки у сфері правового регулювання економіки. До того ж, це відбувається за наявності актуальних і досить великих наукових досліджень у галузі окремих інститутів цивільного права, таких, як право власності, договірне

право, захист особистих немайнових прав, право інтелектуальної власності та інші. На нашу думку, така ізоляція наукових досліджень у галузі цивільного права пояснюється, насамперед, однією індивідуальною обставиною.

У сфері правового регулювання економіки гостро відчувається відсутність належно розробленої та науково обґрунтованої загальної теорії про систему російського законодавства і права, що діє в умовах створення в Росії ринкової економіки. Над ученими і державою у сфері здійснення законодавчої і правозастосовчої діяльності продовжує тяжіти стара загальна система права, заснована на поділі законодавства на окремі незліченні, не залежні одна від одної галузі права, створена в СРСР.

Нині такий підхід до діючого права і наукових досліджень у ньому є антинауковим. Існуючі правові спільності можуть існувати і розвиватися лише у взаємодії одна з одною у межах єдиної загальної системи російського законодавства і права. За відсутності такої взаємодії будь-яка правова спільність за межами загальної правової системи російського права існувати взагалі не може.

Ось чому ця стаття починається і завершується розглядом тверджень про загальну систему російського законодавства і права та комплексне законодавство, в межах якого повинна здійснюватися зазначена взаємодія правових спільностей, що входять до неї.

Що стосується комплексного законодавства та застосування в ньому позагалузевих реперних правових норм, то нині найбільш значущою науково-практичною проблемою, яку, на нашу думку, необхідно невідкладно вирішувати вченими-юристами, стає визначення напрямів і створення механізмів формування нових позагалузевих реперних норм, відсутніх у чинному законодавстві. Підвищення ефективнішого правового впливу на відносини, що забезпечують життєдіяльність російського суспільства і держави, визначається умовами, що існують і швидко змінюються не лише в Росії, а й у всьому сучасному світі.

Зрозуміло, що при цьому не усувається можливість подальшого вдосконалення і самої системи російського законодавства і права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Крохмалюк А. В., Малышева А. Ж. Корифеи присяжной адвокатуры. — М., 2007.
2. Алексеев С. С. Частное право. — М., 1999.
3. Мозолин В. П. Роль гражданского законодательства в регулировании комплексных имущественных отношений // Журнал российского права. — 2010. — № 1.
4. Мозолин В. П. Модернизация права собственности в экономическом измерении // Журнал российского права. — 2011. — № 1. — С. 26–30.
5. Мозолин В. П., Лафитский В. И. О статусе Российской академии наук, Банка России и других юридических лиц в связи с проектом новой редакции Гражданского кодекса РФ // Законодательство и экономика. — 2011. — № 1.

Мозолин В. П. Вісім років потому

Анотація. У статті читачеві пропонується науково-теоретичний аналіз стану і перспектив розвитку російського законодавства, яке діє у сфері правового регулювання економіки. Цей аналіз проводиться у межах дії системи російського права, що пропонується автором, і яка дозволяє виявити основні недоліки у чинному законодавстві, визначити тенденції його розвитку, переважно на прикладі цивільного законодавства, яке перебуває нині у стані реформування.

Ключові слова: законодавство, правове регулювання економіки, система права, цивільне законодавство, реформування.

Мозолин В. П. Восемь лет спустя

Аннотация. В статье читателю предлагается научно-теоретический анализ состояния и перспектив развития российского законодательства, действующего в сфере правового регулирования экономики. Данный анализ проводится в рамках действия предлагаемой автором системы российского права, позволяющей выявить основные недостатки в действующем законодательстве и определить тенденции его развития, главным образом на примере гражданского законодательства, находящегося в настоящее время в состоянии реформирования.

Ключевые слова: законодательство, правовое регулирование экономики, система права, гражданское законодательство, реформирование.

Mozolin V. Eight Years Later

Annotation. This article offers the reader scientific-theoretical analysis and prospects of Russian legislation applicable in the field of regulation of the economy. This analysis is carried out within the framework of the system of Law, proposed by the author and which reveals major shortcomings in the existing legislation and identify trends in its development, mainly in the case of civil law, which is at the present time in a state of reform.

Key words: law, legal regulation of the economy, legal system, civil legislation, reform.